

Mesut KEMENT

Doktora öğrencisi.

Hitit Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü,
Hitit University Graduate Education Institute,

Çorum, Türkiye
molla-mesut@hotmail.com

ORCID: 0000-0001-9736-1520

ROR ID: <https://ror.org/01x8m3269>

Makdisî'nin Fıkhî Yorum ve Değerlendirmeleri

The Juridical Statements and Assessments of Makdisî

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type:

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 14 Kasım 2023 / 14 November 2023

Kabul Tarihi / Date Accepted: 25 Aralık 2023 / 25 December 2023

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Aralık 2023 / 30 December 2023

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

Atıf | Citation

Kement, Mesut. "Makdisî'nin Fıkhî Yorum ve Değerlendirmeleri".

Darulhadis İslami Araştırmalar Dergisi 5 (Aralık 2023), 285-306.

DOI: 10.61216/darulhadisdergisi.1390996

Değerlendirme | Peer-Review

İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme

Double anonymized - Two External

İntihal | Plagiarism

Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır.

İntihal tespit edilmemiştir.

This article has been scanned by Turnitin.

No plagiarism detected.

Etik Beyan | Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Mesut KEMENT).

Telif Hakkı | Copyright

(CC BY-NC 4.0) Uluslararası Lisansı altında lisanslanmıştır.

Licensed under the (CC BY-NC 4.0) International License.

Etik Bildirim | Complaints

darulhadis@karatekin.edu.tr

Yayıncı | Published by

Çankırı Karatekin Üniversitesi Darülhadis İslam Araştırmaları Merkezi

Çankırı Karatekin University Darulhadis Islamic Studies Center

Finansman | Grant Support

Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Öz

Hukuk; örf, ahlak ve din gibi yapılar vasıtasıyla insan hayatını düzenleyen her türlü sosyoetik kurallar bütünüdür. İslâm hukuku ise, Peygamber (sav) zamanında temelleri atılıp sürekliliğini devam ettirerek, Müslümanların dünya ve ahiret görüşlerini düzenleyen ve aktüel kalabilen bir hukuk sistemidir. İslâm'ın doğuşundan Makdisî'nin (ö. 390/1000) zamanına kadar yaklaşık dört yüz yıl geçmiş olup, İslam hukuku aktüalitesini korumaya devam etmiştir. Makdisî, bir coğrafyacı olarak gezdiği yerleri seyyah gözüyle yazmak için "*Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rîfeti'l-Ekâlîm*" adlı çalışmayı ortaya koymuştur. Eser, coğrafya ya da bir seyyah defteri olmanın da ötesine geçerek, içerisinde İslâm ilimlerden fıkıh, hadis, tefsir ve kıraat gibi alanlarda da birçok bilgi içermektedir. Makdisî, fıkha olan ilgisinden ve fikhın aktüalitesini de göz ardı etmediğinden her bölüm altında mezhepsel bilgileri vermeyi ihmal etmemiştir. Bu yaklaşım onun, fikhî yönünü göstermekte ve disiplinler arası ilimlerin en önemli örneğinin ortaya konulmasına da kaynaklık etmektedir. Bu çalışmada Makdisî'nin mezhepler tasnifi, usûl ve fûrû yaklaşımları tespit edilerek Hanefî mezhebi açısından değerlendirilecektir. Mezhep tarihçileri, genel olarak mezhep tasniflerini yetmiş üç fırka hadisi ekseninde ele almaktadırlar. Makdisî ise, eserine özgünlük katmak amacıyla kendisine ait dörtlü sistemi kullanarak tasnif yapmaktadır. Bu çalışmanın amacı, interdisipliner çalışma olan "*İslâm Coğrafyası*" eserinde Makdisî'nin fıkıh ile coğrafyayı birleştirirken kullandığı fikhî argümanların tespit edilmesidir. Fikhî görüşlerin gerek Hanefî mezhebindeki konumu gerekse diğer mezheplerdeki durumu ele alınmıştır. Çalışmanın kapsamı, Makdisî'nin gözlemlediği ve tercih ettiği fikhî söylemleri ortaya koymaktır. Bu nedenle Coğrafyayı ilgilendiren kısımlarda bilgi verilmeden fıkıh konularına değinilmiştir. Yöntem olarak ise Batur'un, "*İslâm Coğrafyası*" adı ile tercüme ettiği eser dikkate alınmıştır. Bazı konularda Arapça eser üzerinden gerekli düzeltmeler yapılmıştır. Ayrıca günümüz çalışmalarından da istifade edilerek, fikhî yaklaşımlar tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslâm Hukuku, Fıkıh, Mezhep, Usûl, İctihat, Örf, Coğrafya.

The Juridical Statements and Assessments of Makdisî

Abstract*

Law; it is all kinds of socio-ethical rules that regulate human life through customs, religion, morality and collective structures. on the other hand, Islamic law, is a legal system that regulates Muslims' views of the world and the hereafter and remains still current, since from the fact that it has been founded in the time of the Prophet (pbuh) and been surviving. Approximately four hundred years passed from the rise of Islam until the time of Makdisî (died. in 390 hijri/1000 A.D), and Islamic law continued to maintain its actuality. Makdisî released the work called "*Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rîfeti'l-Ekâlîm*" in order to mention the places he visited as a geographer through the eyes of a traveler. The work is not only regarded as a geography or travel book, but there is a lot of information from Islamic sciences regarding fiqh, hadith and tafsir. Because Makdisî was particularly interested in fiqh and realized the actuality of fiqh, he did not neglect to provide sectarian i.e. Madhab information or concerns under each chapter. This also proves his knowledge in fiqh side and has revealed the most important example of interdisciplinary sciences. In this study, Makdisî's classification of sects, method and descendant approaches will be described and evaluated in terms of the Hanafi sect. Scholar from each sect generally deals with sect classifications on the basis of seventy-three sect hadiths. Makdisî, on the other hand, classifies them by using his own quadruple system in order to add originality to his work. The aim of this study is to determine the fiqh arguments used by Makdisî when combining fiqh and geography in his interdisciplinary work "Islamic Geography". The scope of the study is to reveal the fiqh discourses recognized and applied by Makdisî. For this reason, fiqh issues are mentioned without giving geographical detail information. Methodologically, the work translated by Batur titled "Islam Geography" followed. Necessary

* İngilizce yazım için Ankara Üniversitesi İslâm Tarihi Doktora Öğrencisi Mehmet Özdemir'e teşekkür ederim.

corrections were made on some issues based on the Arabic work. Also, fiqh approaches have been identified by taking advantage of today's studies.

Keywords: Law, Fiqh, Sect, Usûl, Ijtihad, custom, Geography.

1. Makdisî'nin Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

Makdisî'nin tam ismi Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ el-Makdisî¹ eş-Şâmî el-Beşşârî'dir.² Yazar, Kudüs'te h. 335/ m. 945³ yılında dünyaya gelmiş olup, h. 390/m. 1000 yılında vefat etmiştir. Makdisî, *İslâm coğrafyası* alanının kurucusu olarak tanınmaktadır.⁴

Makdisî'nin hayatı ile ilgili detaylı bilgiler mevcut olmamakla beraber, eserinde kendisini tanıtmaktadır. Her âlim gibi küçük yaşta Temel İslam Bilimlerini okumuştur. İslâm hukukunu, Kâdî Ebu'l-Hüseyn el-Kazvinî'den (ö. 395/1004)⁵ aldığı için kendisini Hanefî olarak görmektedir. Bununla da kalmayıp Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) mezhebini seçtiğini sarâheten söylemektedir. Makdisî, Hanefî mezhebini tercih etmesini şu üç sebeple açıklamaktadır: Ebû Hanîfe'nin seleften olması,⁶ silsilenin Hz. Ali (ö. 40/661) ile İbn Mes'ûd'a (ö. 32/652-53) ulaşması ve Ebû

¹ Makdisî veya Mukaddesî kullanımında farklı yaklaşımlar mevcuttur. Değerlendirmemizi Dr. Ahsen Batur'un tercüme ettiği eser üzerinden yaptığımız için Mukaddesî kullanımını tercih edebiliriz. Ancak Genel kanaatin Makdisî şeklinde olması nedeniyle makalede Makdisî olarak yazmayı tercih ettik. Ciner, bu farklı kullanım hakkında kısaca bilgi vermektedir. Osman Ciner, *El-Makdisî'nin Ahsenü't-Tekâsîm fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm İsimli Eserinin Değerlendirilmesi ve Türkçe Tercemesi* (İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2018), 1.

² Marina Tolmacheva, "Makdisî, Muhammed b. Ahmed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/27/431. Not: Eserde geçen isimde hiçbir farklılık olmamakla beraber Makdisî yerine Mukaddesî tercih edilmiştir. Muhammed ibn Aḥmad Mukaddesî, *İslam coğrafyası: (Ahsenü't-takâsîm)*, çev. D. Ahsen Batur (İstanbul: Selenge Yayınları, 2015), 7.

³ Doğum tarihi olarak Osman Ciner, m. 945 yılını esas almış iken Diyanet İslam Ansiklopedisi ise 946-947 yılları arasında olduğunu ifade etmiştir. Ciner, *El-Makdisî'nin Ahsenü't-Tekâsîm fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm İsimli Eserinin Değerlendirilmesi ve Türkçe Tercemesi*, 1; Tolmacheva, "Makdisî, Muhammed b. Ahmed", 27/431.

⁴ Mukaddesî, *İslam coğrafyası*, 7-9.

⁵ Not: Eserde Kazvinî'nin kim olduğu ile ilgili bir bilgi bulunmamaktadır. Aynı şekilde Ciner tarafından yapılan çalışmada Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi ile Ahmet Özel "*Hanefî Fıkıh Alimleri*" adlı eserlerde bu künye ile anılan bir isim tespit edilememiştir. Ancak Maşalı, yazmış olduğu makalesinde bu fakih hakkında bilgi vererek geçtiği kaynaklara atıf yapmıştır. Bunlardan birisi er-Râfiî'nin *et-Tedvîn fi Aḥbâri Kazvîn*, diğeri ise Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd* adlı eserlerdir. Münteḥa Maşalı, "Makdisî'nin Ahsenü't-Tekâsîm'i Bağlamında Fıkıh Coğrafyası/Fıkıhın Coğrafyası", *Uslu İslam Araştırmaları* 25/25 (2016), 83. Ölüm tarihi bu iki eserde bulunmazken Maşalı'nın makalesinde doğum tarihi yazılmıştır. Burada yazdığımız tarih Maşalı'nın makalesinden alınmıştır. Maşalı, "Makdisî'nin Ahsenü't-Tekâsîm'i Bağlamında Fıkıh Coğrafyası/Fıkıhın Coğrafyası", 82.

⁶ Sahabeye en yakın olan âlim'in Ebû Hanîfe olduğunu söylemektedir. Buradan yola çıkarak hadis ilmindeki Âli isnad anlayışını fıkıha uyguladığını da görmekteyiz. Sahabeye ne kadar yakınsa uyulmaya da o kadar layıktır.

Hanîfe'nin bir konuda haklı olmasını söylemektedir.⁷ Makdisî'nin, Abbâsî halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr'un (ö. 158/775) harem sınırlarını genişletmek istediğinde onu ancak Ebû Hanîfe'nin görüşüyle/tavsiyesiyle yapabildiği rivayetini aktarması,⁸ Ebû Hanîfe'ye duyduğu hayranlığı göstermektedir. Kendisini tanıtırken de "Hanefî" künyesini kullanmıştır ki bu da kendisinin Hanefî mezhebine müntesip olduğunu göstermektedir.⁹

Makdisî, Hanefî olmakla beraber diğer mezheplere karşı özellikle Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelî mezheplerine karşı tutucu davranmamaktadır.¹⁰ Bu durumu gittiği yerlerde katıldığı meclislerdeki tavırlarından anlamak mümkündür. Makdisî, katıldığı bir tarikata üye olmamasına rağmen, onların içine girip uzun süre orada kalması da bu durumu teyit etmektedir.¹¹ Eserinde, bazı bölgeleri anlatırken ve mezhepleri tasnif ederken sapık kavramını kullanması nedeniyle tam tarafsız olduğu söylenemez.¹² Ancak taassup taşıdığı da iddia edilmemesi gerekmektedir. İbadetlerdeki ruhsatları kullandığını ifade eden sözlerinden taassup sahibi olmadığı çıkarılabilmektedir.¹³

⁷ Özet olarak, Ebû Hanîfe'ye göre ücret karşılığı vekalet caiz değildir. Mukaddesî, bu konuda insanların kalbinin bozulduğu ve yapılan hac ibadetinden bereketin hasil olmadığını söylemektedir. Muhammed es-Sîrâfî, onun bu fetvasının ihtiyata dayandığını ifade etmiştir. Bu konuşmanın akabinde Ebû Hanîfe'ye yöneltilen eleştirileri bertaraf etmek için bazı mülahazalara girmektedir ki Ebû Hanîfe'ye karşı olan düşkünlüğünü açık bir şekilde göstermektedir. Mukaddesî, *İslam coğrafyası*, 130-131; Ciner, *El-Makdisî'nin Ahsenü't-Tekâsim fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm İsmli Eserinin Değerlendirilmesi ve Türkçe Tercemesi*, 137-138.

⁸ Mukaddesî, *İslam coğrafyası*, 97.

⁹ Mukaddesî, *İslam coğrafyası*, 64.

¹⁰ Tutucu olmadığının en bariz örneği olarak Deylem bölgesini anlatırken kurduğu cümleden anlaşılmaktadır. Dört mezhebin hak olduğunu ve her birinin doğru yolda olduğunu söylemektedir. Mezheplerin kendine uygun fetvalarından yararlanması da tutucu olmadığını bize aksettirmektedir. Mukaddesî, *İslam coğrafyası*, 67, 374.

¹¹ Mukaddesî, *İslam coğrafyası*, 433.

¹² Mukaddesî, *İslam coğrafyası*, 55.; Not: Yurtalan, Batur'un sapık kavramını yanlış çevirdiği ve kelimenin anlamının silinen mezhepler şeklinde olması gerektiğini vurgulamıştır. Bizim değerlendirmemiz Batur'un tercümesine göre olduğu için böyle bir düşünceye gittik. Yurtalan'ın makalesine göre ise bu değerlendirme yanlış olacaktır. Betül Yurtalan, "Bir Coğrafyacının Gözünden Mezhepler: el-Makdisî'nin Ahsenü't-Tekâsim'inde Mezhepler Bahsinin Tahlili", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 62/1 (2021), 142. Her ne kadar bu kelime silinen, tarih sahnesinden kaldırılan anlamında kullanılmış olsa da Yazar'ın başka bir anlam yüklemiş olması da mümkündür. Daha sonraki başlıkta birbirine giren/galip gelen mezhepleri saydığını düşündüğümüzde sayılan mezheplerin de Hanefîlik, Şâfiîlik gibi mezhepler tarafından silindiğini iddia etmek mümkün olunabilirdi. Bu ise tasnif açısından sıkıntı olacağından buradaki kavramın silinen ifadesinden daha farklı bir anlam taşıyabilmesi mümkündür. Aynı şekilde mezhepleri tasnif etmeye başlarken kullanılan, hala müntesibi bulunan/davetçileri olan şekilde tanıtması da silinen mezhepler şeklinde anlaşılmasını zorlaştırmaktadır. Maşalı'nın ifade ettiği gibi İbn Münzir'den bahsetmesi onun bu kelimeye yüklediği anlam az da olsa varlığını sürdüren mezhepler olarak anlaşılması da mümkündür. Sevrî mezhebini de bu şekilde tanıtması yani az olan müntesiplerinin varlığını ifade etmesi bunu desteklemektedir. Maşalı, "Makdisî'nin Ahsenü't-Tekâsim'i Bağlamında Fıkıh Coğrafyası/Fıkıhın Coğrafyası", 89, 98.

¹³ Mukaddesî, *İslam coğrafyası*, 67.

Makdisî, kendi ifadesinden anlaşıldığı kadarıyla İslâm devletlerinin birçoğunu gezip görmüştür. Gezmediği yerler ise Endülüs, Sind ve Sicistan'dır. Birçok ilim halkalarına, meclislere ve bazen de fikhî tartışmalara girdiği görülmektedir. Eserinde en dikkat çeken husus, coğrafi bir bilgi aktarırken mezheplerdeki fûrû ve usulî istidlâlleri aktararak kendi coğrafi tercihini desteklemeye çalıştığı görülmektedir. Coğrafi yönelimlerini desteklemek için sadece fikhî bilgileri değil âyet, hadis ve diğer bir takım dinî bilgileri de kullanmaktan geri durmamıştır. Her bölgeyi anlattıktan sonra istatistiksel bilgiler vermekte olup, bu bilgiler içerisinde o bölgenin mezhep bilgilerini de özellikle vermektedir.¹⁴ Mezheplerin aktarımının yapılması, fikhın İslâm coğrafyasında ne kadar aktüel kalabildiğini göstermektedir.¹⁵ Makdisî, toplum ve coğrafyacılar üzerinde fikhın ne kadar etkili olduğunu gördüğünden dolayı, tercihlerinin kuvvetli delillere dayanması ve itiraz edilemeyecek düzeyde olmasını önemseydiği için fikhî argümanları kullanmış olabilir. Makdisî, her şeyden önce orijinal bir eser ortaya koyma kaygısında olduğu için kendisinin de hâkim olacağı farklı bir alanı kullanarak, bunu gerçekleştirebileceği düşüncesine sahip olabilir.¹⁶ Makdisî, eserinde dinî bilgileri vermesindeki amacın, kitabına dinî bir hava vermesini hedeflediği için koyduğunu söylemektedir. Makdisî, bu eseri elit kitlenin istifadesine sunmakla kalmayıp, daha faydalı olması için avamın anlamasını da arzu etmiştir.¹⁷ Bu düşünce, fıkıh kanalıyla avamın coğrafya kültürünün yükseltilmesi hedeflendiğini de göstermektedir. Bu kültür seviyesi, Müslümanların birbirlerini tanımasını ve ümmet olma şuurunu da tetikleyecektir.

Makdisî'nin günümüze ulaşan tek eseri “*Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*” adlı çalışmasıdır.¹⁸ Bu eser, Dr. Ahsen Batur (ö. 2022) tarafından “*İslâm Coğrafyası*” olarak tercüme edilip, Selenge yayınları tarafından basılmıştır. Eser, aynı zamanda Osman Ciner tarafından yüksek lisans düzeyinde ele alınarak, tercümesi tekrardan yapılmıştır.

Eser, Makdisî'nin değişik vesilelerle yolculuk yaptığı İslâm ülkeleri hakkında bilgi vermektedir. İslâm ülkelerini Arap ve Acem bölgeleri olarak, iki başlık altında ele almıştır. Her Ülke'nin coğrafi durumunu ve şehir yapısını anlatmakla beraber Sosyal, kültürel ve ekonomik yapısını da ele almaktadır. Eserin dikkat çeken ve diğer coğrafya eserlerinden farklı olan özelliği ise, fikhî argümanların kullanılmasıdır. Fikhın etki alanının fazla olması, Makdisî'nin ilgisini çekmiştir. Fikhî argümanın kullanılması, eserine olan rağbetin artmasını ve orijinal kalmasını sağlamıştır.

Makdisî'nin farklı ilimlerle oluşturduğu coğrafya eseri, interdisipliner çalışmalara kaynaklık etmektedir. Fikhın coğrafya ile ilişkisini göstermesi açısından “*İslâm Coğrafyası*”

¹⁴ Mukaddesî, *İslam coğrafyası*, 11.

¹⁵ Maşalı, “Makdisî'nin Ahsenü't-Tekâsîm'i Bağlamında Fıkıh Coğrafyası/Fıkıhın Coğrafyası”, 65; Ciner, *El-Makdisî'nin Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm İsimli Eserinin Değerlendirilmesi ve Türkçe Tercemesi*, 8.

¹⁶ Mukaddesî, *İslam coğrafyası*, 12, 26.

¹⁷ Mukaddesî, *İslam coğrafyası*, 26.

¹⁸ Mukaddesî, *İslam coğrafyası*, 7.

interdisipliner çalışma yapan araştırmacıların dikkatini çekmektedir. Bu önem nedeniyle çalışmamızda fıkıh konuları üzerinde durulacaktır. Bu değerlendirme yazısı, Dr. Ahsen Batur'un "İslâm Coğrafyası" adı ile yayınladığı tercüme eser üzerinden gerçekleştirilecektir.

2. Makdisî'nin Mezheplerle İlgili Tasnifi

Makdisî, mezhepler ile ilgili düşünce ve tasniflerini eserin giriş kısmında "Mezhepler ve Fırkalar" başlığı altında yaklaşık dokuz sayfada anlatmaktadır. Makdisî'ye göre kendi zamanında isimleri bilinen mezheplerin sayısı yirmi sekizdir. Bu sayıları genel itibari ile dörtlü tasnife tabi tutması da dikkat çekicidir. Sayılan mezheplerin dördü fıkıh, dördü kelam ve dördü de bu ikisine mensup olan ahkâm¹⁹ mezhepleri olarak tasnife tabi tutulan mezheplerdir. Ardından dörtlü tasnife devam ederek dördünün sapık, dördünün ehl-i hadîs, dördünün bunların içinde kaybolanlar ve son dördünün ise nahiyelerde olan mezhepler şeklinde ifade etmektedir.

Bu tasnifte mezheplerin hangi kategoride yer aldığını şu şekilde belirtmiştir.

- Fıkıh; Hanefî, Malikî, Şafiî, Hanbelî²⁰
- Kelam; Mûtezile, Neccariye, Kilâbiye, Sâlimiyye
- Hem fıkıh hem kelamla uğraşanlar; Şîa, Harici, Kerrâmiye, Bâtînî
- Hadis ehli; Hanbelî, Rahviye, Evzaiye, Munziriye
- Sapık olanlar; Ataiyye, Sevriyye, İbaziyye, Takiyye²¹
- Nahiyede olanlar; Zağferaniye, Hürremdiniyye, Ebyaziye, Serahsiye
- Birbirine karışanlar;²² Eş'ariler-Kilâbiyye, Bâtînî-Karmatiye, Mûtezile-Kaderiyyun, Şîa-Zeydiyye, Cühemiyye-Neccârî

Bu tasniften yirmi sekiz sayısı çıkmakla beraber Hanbelî mezhebinin tekrar edilmesi Hanbelîler'in nereye konumlandırılacağı kargaşası ortaya çıkmıştır. İki defa zikredilmesinin arkasında Taberî'nin (ö. 310/923) başına gelen olay olmuş olabilir. Nitekim; Taberî hakkında eserinde Hanbelî mezhebinin görüşlerine yer vermediği gerekçesiyle cenazesinin gece

¹⁹ Bundan kastın ne olduğu anlaşılammamaktadır. Ancak sayfa 56'da geçen hem fıkıh hem kelamla uğraşanlar ifadesi Ahkâmdan kastedilenin bu olduğu izlenimi vermektedir. Mukaddesî, *İslam coğrafyası*, 56.

²⁰ Batur'a ait İslâm Coğrafyası adlı tercümede bu şekilde geçmekte iken Arapça eserde Dâvûdiyye Mezhebi olarak geçmektedir. Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ el-Makdisî eş-Şâmî el-Beşşârî Makdisî, *Ahsenü't-Teķāsîm fî Ma'rifeti'l-Eķālîm* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1991), 37.

²¹ Tercümede Takiyye olarak zikredilirken Arapça kaynakta Atâkiyye olarak geçmektedir. Makdisî, *Ahsenü't-Teķāsîm*, 37.

²² Birinci zikredilenler ikinci zikredilenleri tarih sahnesinden silmişlerdir.

gömüldüğü rivayet edilmiştir.²³ Makdisî de, aynı akibete uğramamak için Hanbelî mezhebini hem fıkıh hem ehl-i hadîs'te zikretmiş olabilir. Diğer bir sebep ise, Hanbelî mezhebinin 10. Yüzyıla kadar bir fıkıh mezhebi hüviyetinin kazanmamış olması nedeniyle daha çok hadîs-kelam alanında isminin zikredildiği görülmüş olmasıdır. Birçok âlimin değerlendirmesi de bu şekildedir.²⁴ Arapça eserde fıkıh mezheplerini sayarken, Hanbelî mezhebi yerine Dâvûdiyye mezhebi olarak zikretmiş olması da Hanbelî mezhebini fıkıh mezhebi olarak görmediğini destekler mahiyettedir.²⁵ Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), kendi görüş ve fetvalarının yazılmamasından yana olması nedeniyle görüşlerini ifade edecek bir eser meydana getirmemiştir. Bu nedenle de bazı yazarların Ahmed b. Hanbel'i bir fakih olarak ele almamaları makul karşılanabilmektedir.²⁶ Hanbelî mezhebi, diğer mezheplere nazaran daha geç zaman olan 13. yüzyılda İbn Kudâme'nin (ö. 620/1223) *el-Muğni* adlı eseri ile olgunlaşarak kemal hüviyetine kavuşmuştur.²⁷ Bir mezhebin her iki tasnifte yer alması her ne kadar makul görülse de Makdisî'nin yapmış olduğu tasnif açısından bu söylem doğru olmaz. Makdisî, kesin bir sayı verip, mezhepleri dörtlü tasnif üzerinden ele almaktadır. O halde yapılacak en iyi şey her mezhebi bir tasnife tabi tutmaktır. Eğer Makdisî burada mezhebin her iki tasnifte yer alabileceğini düşünmüş olsa idi hem fıkıh hem kelam (ahkâm) olarak ayırdığı gibi hem hadîs hem fıkıh şeklinde bir tasnif daha yapabilirdi. Makdisî'nin burada gözettiği husus, eserde de dikkat çeken örfî bilgiler ekseninde konjonktüre göre hareket etmesidir.²⁸ Bunun haricinde, Hanbelî mezhebini, eserinin insicamını sağlayan dörtlü tasnif sisteminin bozulmaması için iki defa zikretmiş de olabilir.

Evezâî (ö. 157/774) hem fıkıh hem hadîs alanında etkin olmasına rağmen²⁹ onu fıkıhta zikretmemesi ilginçtir. Evezâî de İmam Ahmed gibi her iki alanda yetkin olmasına rağmen İmam Ahmed'i hem fıkıhta hem hadîste zikretmesi Evezâî'yi ise, sadece hadîste zikretmesi günün konjonktürünü dikkate aldığını göstermektedir. Bir başka sebep de Evezâî'nin Ebû Hanîfe'yi eleştirmesi nedeniyle onu ehl-i hadîs tarafında görmeyi istemesi olarak anlaşılabilir.³⁰

²³Ebü'l-Fidâ' İsmâîl b. Ömer b. Kesîr el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dîmaşkî İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye* (Mısır: Dâru Hicr, 1997), 14/849; İbn Teymiyye vd., *İctihad, taklid ve telif üzerine: dört risâle*, çev. Hayreddin Karaman (İstanbul: İz Yayıncılık, 2004), 17; Mustafa Fayda, "Taberî, Muhammed b. Cerîr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/315; Hayreddin Karaman, *İslâm Hukukunda İctihad* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2010), 169; Hayreddin Karaman, *İslam Hukuk Tarihi: Başlangıçtan zamanımıza kadar* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2011), 213; Ferhat Koca, "Ahmed bin Hanbel: Hanbelî Mezhebinin Kurucu İmamı Olarak", *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni V* (2015), 106; Wael B. Hallaq, *İslâm Hukukuna Entelektüel Bakış Fıkıh Usûlü Araştırmaları*, ed. Necmettin Kızılkaya (İstanbul: Pınar Yayınları, 2021), 32.

²⁴Hallaq, *İslâm Hukukuna Entelektüel Bakış Fıkıh Usûlü Araştırmaları*, 31-32.

²⁵Makdisî, *Ahşenü't-Teķāsîm*, 37.

²⁶Koca, "Ahmed bin Hanbel", 106-107.

²⁷Hallaq, *İslâm Hukukuna Entelektüel Bakış Fıkıh Usûlü Araştırmaları*, 52.

²⁸Bütün bu yorumlar Batır'un tercüme eseri üzerinden değerlendirilmiştir.

²⁹Salim Öğüt, "Evezâî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/1.

³⁰Salim Öğüt, "Evezâî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 20.01.2023).

Mâtürîdiyye mezhebinin, Makdisî döneminde var olmasına rağmen eserde yer almaması, bu mezhebin henüz ayrı bir mezhep olarak görülmemiş, Hanefî mezhebi içerisinde telakki edilmesinden kaynaklanabilir.³¹ Mâtürîdiyye mezhebi, Ebü'l-Muîn en-Nesefî (ö. 508/1115) ile daha belirgin ve sistemleşmesi nedeniyle³² Makdisî zamanında sistemsel yoksunluktan dolayı kelim mezhebi olarak algılanmamış olabilir.

Makdisî'nin sapık mezheplerden saydığı Sevriyye mezhebi ile kastedilen, mezhep kurucusu Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) mi yoksa bir başkası mı olduğu belli değildir. Ancak kastedilenin Süfyân es-Sevrî olması muhtemeldir. Sevrîyye'nin sapık mezheplerden sayılması, es-Sevrî'nin, Ca'fer es-Sâdık'tan (ö. 148/765) ders alması etkili olmuş olabilir.³³ Aynı şekilde, kadılık teklifini reddetmesi nedeniyle siyasî otorite tarafından hoş karşılanmaması da bir etken olabilir. Bu minvalde onun Emevî taraftarı olduğu izlenimi de pek dikkat çekicidir. Abbâsî halifelerine karşı bazı isyanların meşrû olduğunu söylemekle beraber isyanlara bil-fiil katılmamıştır. Sevrî, Ehl-i beyt'e karşı yapılan uygulamaların haksızlık olduğunu ağır bir dille ifade etmiştir.³⁴ Makdisî'nin Evzâî'ye takındığı tavrın Sevrî için de takındığı görülmektedir.

Serahsiye ile kastettiği mezhebin kurucusunun kim olduğu bilinmemektedir. Diyanet İslâm Ansiklopedi maddesinde Serahsî nispeti ile 1000 yılından önce yaşamış üç kişi göze çarpmakta, fakat bu üç kişinin hayatlarında da mezhep kurduğuna dair bir bilgi bulunmamaktadır.³⁵ Ancak Makdisî, Maşrik bölgesini anlatırken Abdullah es-Serahsî'den bahsetmekte ve onun tasavvufi yönüne vurgu yapmaktadır.³⁶

Bu tasnifler, en azından onun mezheplere olan bakışını ifade etmiş olmaktadır. Makdisî'nin Bâtınîler'e gösterdiği yeri, Evzâî ve Sevrî'ye göstermemesi dikkat çeken bir husus olarak görünmektedir. Her ne kadar mezhep taassubu olmasa da Evzâî ile Sevrî'ye gösterilen konumun mezhepsel ve konjonktürel atmosferin etkili olduğu izlenimi vermektedir.

Makdisî, sadece fikhî mezhepleri incelememiş bunun yanında kıraat ekollerine de değinmiştir. Kendi zamanında dört kıraat ekolü olduğunu vurgulamıştır. Bu ekoller, Hicaz'da dört kişi, Irak'ta dört kişi, Suriye'de dört kişi, has tabakası dört kişidir.³⁷

³¹ Yusuf Şevki Yavuz, "Mâtürîdiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/165.

³² Yavuz, "Mâtürîdiyye", 28/168.

³³ Recep Özdirek - Ali Hakan Çavuşoğlu, "Süfyân es-Sevrî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/23.

³⁴ Özdirek - Çavuşoğlu, "Süfyân es-Sevrî", 38/24.

³⁵ İlhan Kutluer, "İbnü't-Tayyib es-Serahsî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/230-232; Mücteba Uğur, "Ebû Kudâme es-Serahsî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/177; Muhammed Hamîdullah, "Serahsî, Şemsü'l-eimme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/544-547.

³⁶ Mukaddesî, *İslam coğrafyası*, 333.

³⁷ Mukaddesî, *İslam coğrafyası*, 60.

Ehli zimmet hakkında da dörtlü tasnifi esas aldığı görülmektedir. Bunlar da Yahudiler, Hıristiyanlar, Mecusiler ve Sâbiîler'dir.³⁸

Makdisî, mezheplerin asıl kaynağının Şîa, Haricî, Mürcie ve Mûtezile mezhepleri olduğunu söylemektedir. Müslümanların ayrılığa düşmesinin ilk sebebi olarak, Hz. Osman'ın (ö. 35/656) şehit edilmesi gösterilmektedir. Daha sonraki süreçlerde de ircâ konusu, Müslümanların gündemine gelmiştir.³⁹

Dikkat çeken bir başka husus ise, yetmiş üç fırka hadisine getirdiği yorumdur. Bu hadis hakkında iki farklı yorum getirmekte olup, birinci yorumda Kerrâmiler'in görüşü olan "yetmiş üç fırkadan biri cehennemlik diğerleri cennetlidir." sözünün daha sahih olduğunu ifade etmektedir. Bu görüşün pratikteki karşılığı ise Bâtıniler'in cehennemlik olacağıdır. İkinci yorumda ise, yetmiş üç fırkadan sadece birinin cennetlik olduğunu ve bunun da pratikteki karşılığı Ebû Hanîfe'nin, İmam Mâlik'in (ö. 179/795), İmam Şâfiî'nin (ö. 204/820) ve ehl-i hadîs'in cennetlik olacağını söylemektedir.⁴⁰ İmam Ahmed'i saymaması fıkhî tasnifinden dolayı olabilir. Bir başka ihtimal ise ehl-i hadîs'ten maksadının İmam Ahmed olabileceğidir. Ehl-i sünnet kavramının kullanılmaması belki bu kavramın sistemleşmemesi nedeniyle olabilir. Fakat eserindeki bazı bölümlerin halkı için ehl-i sünnet tabirini kullanması bu yorumu güçleştirmektedir. Övülen mezhepleri sayarken de ehl-i sünnet kavramını kullanmaktadır. Buradan anlaşılan dört mezhebin henüz ehl-i sünnet kavramında mütalaa edilmediği veya henüz yerleşmediği düşüncesi olduğu öne sürülebilir.

Makdisî, düzenli olarak dörtlü tasnif sistemini kullanmıştır. Bunun sebebini kendisi açıklamaktadır.⁴¹ Yediler ve dörtler konusunu bahsederek yediler için yeryüzünün yedi kat yaratılması, Kur'an'ın yedi harf üzere inmesi gibi delilleri zikreder. Dörtler konusunda ise kitapların dört olduğu, insanın yaratılış unsurunun dört tane olduğu ve haram ayların dört olduğu gibi delillerini zikretmiştir. Bu bilgilerle de yetinmeyip, isnadı Hz. Ali'ye dayanan bir hadis zikrederek dört vurgusunu güçlendirmektedir. Bu ifadelerden dörtlü tasnifin sadece bir tercih olduğu ve zamanındaki alışkanlıkların dışında bir şey yapmak istediği anlaşılmaktadır. Makdisî, giriş kısmında kendi ifadesi ile eserinin bazı yerlerinin anlaşılamayacağını, bunun sebebi olarak da eserine kıymet kazandırmayı ve nadir bulunan eser haline getirmeyi hedeflediğini söylemektedir. Bu nedenle dörtlü tasnif sistemini tercih etmesi pek de yadırganmamalıdır. Yurtalan'ın bir değerlendirmesinde "dörtlü tasnifin doğal şeklinde geliştiği"⁴² ifadesini biz eserden çok çıkartamadık. Doğal olsa idi herhangi bir delil getirme ihtiyacı

³⁸ Mukaddesî, *İslam coğrafyası*, 62.

³⁹ Mukaddesî, *İslam coğrafyası*, 59.

⁴⁰ Mukaddesî, *İslam coğrafyası*, 60.

⁴¹ Mukaddesî, *İslam coğrafyası*, 63, 64.

⁴² Yurtalan, "Bir Coğrafyacının Gözünden Mezhepler", 141.

hissedilmemeliydi. Makdisî'nin orijinal metin arayışı nedeniyle dörtlü tasnifi tercih ettiği ifade edilebilir.⁴³

Makdisî, dört kuralını bazı bölgeleri anlatırken de tekrarlamaktadır. Akur bölgesini zikrederken bir hadis rivayet eder ve o hadiste dört dağın (Uhud, Tur, Mucenna, _⁴⁴) cennet dağı, dört nehrin (Nil, Fırat, Seyhan, Ceyhan) cennet nehri, dört savaşın (Bedir, Uhud, Hendek, Huneyn) cennet uğruna yapıldığı savaşlar olarak ifade etmektedir.⁴⁵ Görüldüğü üzere Makdisî'nin zihninde hep dört tasavvuru bulunmakta ve bunu eserin değişik yerlerinde kullanmaktadır. Bu yüzden tasnifin rast gele değil bir nizam dahilinde yapıldığı görülmektedir.

3. Makdisî'nin Fikhî Yorum ve Değerlendirmeleri

Bu başlık altında fıkıh usulünde kullanılan deliller ve diğer usul bilgileri hakkındaki Makdisî'nin yaklaşımı ele alınacaktır. Fıkıh usulü, temel İslâm bilimleri arasında en önemli kaynak olmakla beraber Makdisî tarafından coğrafya ilmine de uygulanmıştır. Bu açıdan fıkıh usulüne yaklaşımının tespiti önem arz etmiştir.

İkinci başlık olarak fūrû fıkıh ele alınacaktır. Hanefî mezhebin özelliklerinden birisi, fūrû fıkıh ile daha çok ilgilenmeleri ve Fıkıh usulünü fūrû fıkıh ekseninde geliştirmeleridir. Bu sebeple Hanefîler'in fıkıh usulü metin yazma yöntemlerine fukaha metodu denilmiştir.⁴⁶ Makdisî, fūrû fıkıhı kullanarak coğrafyayı geliştirmeye çalışmıştır.

3.1. Makdisî'nin Usulü Fıkıh Yönelik Yorum ve Değerlendirmeleri

Makdisî'nin fikhî kaynakların sıralamasında “*Asıl, kıyastan önce gelir.*” sözü ile kendisinde bir sıralamanın olduğu ve bu sıraya göre delilleri kullandığı görülmektedir. Makdisî'nin dikkat çeken söyleminden usule önem verdiği ve usulî bilgileri delil getirerek, coğrafi tercihlerini güçlendirme istediği anlaşılmaktadır. Bu kullanım, bizlere halkın fıkıh dair malumatının fazla olduğu ve bu nedenle halkı ikna etmenin kolay olduğu şeklinde bir çıkarım yapmamıza da olanak sağlamaktadır. Ayrıca toplumun bilgi seviyesini de göstermektedir.⁴⁷

⁴³ Mukaddesî, *İslam coğrafyası*, 26.

⁴⁴ Mukaddesî, burada dördüncü dağı zikretmemiş. Tercümede görülmemektedir. Mukaddesî, *İslam coğrafyası*, 143.

⁴⁵ Mukaddesî, *İslam coğrafyası*, 143-144. Not: Batur bu hadisin uydurma olduğunu ifade etmektedir. Hadisin bütünü, rivayet açısından doğru olmamakla birlikte bazı kısımlarının örneğin “biz Uhud'u severiz” gibi uydurma olmayan rivayetlerde geçtiği de görülmektedir. Bkz, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmî'u's-Şahîh* (Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, 1993), “Meğâzî”, 25 (No. 3855).

⁴⁶ Asım Cüneyd Köksal - İbrahim Kâfi Dönmez, “Usûl-i Fıkıh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/203.

⁴⁷ Mukaddesî, *İslam coğrafyası*, 400-401.

Makdisî, aslî delillerden⁴⁸ olan kıyas kavramına vurgu yaparak⁴⁹ hadiste geçen “*Kulaklar baştandır.*”⁵⁰ sözü ile fikhî açıdan İsfahan bölgesini ele almıştır.⁵¹ Kıyasa konu olan mesele, eşek ve katırın durumudur. Onları, evde bulunmaları sebebiyle kediye, etlerinin durumları itibari ile de köpeğe benzetmektedir. Her bir hayvana benzer yönünün aslı alınarak, eşek ve katır hakkında hükme ulaşılmıştır.⁵² Bazen fikhî kıyas haricinde daha basit kıyas metotlarını kullandığı da görülmektedir.⁵³ Fakat bu kıyasın neticesinde eşek ve katırın artığının durumu hakkında bir bilgi vermemiştir. Hanefî fıkıh kaynaklarında kedinin artığı mekruh, köpeğin artığı ise necis olarak geçmektedir.⁵⁴ Makdisî, bu konuda ayrı bir hüküm vermektense kıyasa gidilmeyip asıl olan neyse ona göre hareket edilmesi gerektiğini söylemektedir. Ancak paragrafın son kısmında kıyas yapmaktan başka çare bulamadığını ve bu nedenle İsfahan tercihinin kıyasa göre yaptığını ifade etmektedir.⁵⁵ Mevsilî (ö. 683/1284) ve Serahsî (ö. 483/1090), eşek ve katır hakkında delillerin tearuz etmesi nedeniyle artıklarının şüpheli artıklar olduğunu ifade etmektedir. Salyası itibari ile temiz, eti itibari ile necis olacağı vurgusu ile Makdisî'nin kıyas tasavvuruna benzemektedir.⁵⁶ Bu durum bize, Makdisî'nin de aynı hükme varmış olabileceği izlenimi vermektedir.

Makdisî, “*kulaklar baştandır.*” hadisi hakkında re'ye başvurmakta ve İmam Şafii'ye muhalefet etmektedir.⁵⁷ Hanefîler, bazen bir delil çerçevesinde hadisleri zâhirî ile almak yerine onu yoruma tabi tutarlar. Bu yoruma klasik literatürde, te'vil denilir. Örneğin; Hanefîler, “*Her kırk koyunda bir koyun (zekât) vardır.*”⁵⁸ hadisini ele alırken, hadisin zâhirî olan bir koyunun, aynı olarak verilmesinin yanında değerinin de verilebileceğini ifade etmişlerdir.⁵⁹ Makdisî de,

⁴⁸ Fahrettin Atar, *Fıkıh Usûlü* (İstanbul: IFAV, 2014).

⁴⁹ Arapça eserde kıyas vurgusu açık bir şekilde görülmektedir. Batur bu kısmı tercüme etmezken Ciner, bu kısmı tercüme etmiştir. Makdisî, *Ahşenü't-Tekâsîm*, 32; Ciner, *El-Makdisî'nin Ahşenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm İsimli Eserinin Değerlendirilmesi ve Türkçe Tercemesi*, 57.

⁵⁰ Hadis hakkında farklı değerlendirmeler bulunmaktadır. Rivayetlerde bulunan bazı ravilerden dolayı zayıf olarak değerlendirilmiştir. Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî Ebû Dâvûd, *Süneni Ebî Dâvud (Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye*, 2009) Kitâbu't-Tahâre, 43. Bazı farklı hadis eserlerindeki değerlendirmelerde de sahih kabul edildiği görülmektedir. Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd b. Mâce el-Kazvînî İbn Mâce, *Câmiü's-Sünen (Süneni İbn Mâce)* (Suudi Arabistan: Dârü's-Sâdîk, 2014) Vudû, 53.

⁵¹ Mukaddesî, *İslam coğrafyası*, 401.

⁵² Mukaddesî, *İslam coğrafyası*, 400.

⁵³ Mukaddesî, *İslam coğrafyası*, 53, 54.

⁵⁴ Muhammed İbn Ahmed İbn Ebî Sehl Şemsü'l-eimme es-Serahsî, *Mebûsût* (Lübnan: Dârü'l-Ma'rife, ts.), 1/ 49-50; Ebü'l-Fazl Mecdüddîn Abdullâh b. Mahmûd b. Mevdûd b. Mahmûd Mevsilî, *el-İhtiyâr li Ta'lîli'l-Muhtâr* (İstanbul: el-Mektebetü'l-Hanefiyye, 1953), 1/21.

⁵⁵ Mukaddesî, *İslam coğrafyası*, 401.

⁵⁶ Serahsî, *Mebûsût*, 1/ 49-50; Mevsilî, *el-İhtiyâr*, 21, 22.

⁵⁷ Mukaddesî, *İslam coğrafyası*, 401.

⁵⁸ Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd) b. Mûsâ b. Dahhâk et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî* (Mısır: Şirketü Mektebetü ve Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1975), Zekât, 4.

⁵⁹ Zekiyyüddin Şa'ban, *Usûlü'l-Fikhi'l-İslâmî* (İstanbul: Dârü'l-Mîzân, 2019), 346.

“Kulaklar başstandır.” hadisine aynı minvalde yorum getirmektedir. Bu yüzden İmam Şâfiî'den ayrılmaktadır.

Makdisî, coğrafi olarak bir bölgeye isim vermek için fıkıh usulünde ele alınan örf konusuna değinerek, isimlendirme tercihini delillendirmeye gitmektedir. Irak bölgesini anlatırken, yemin bahsinde geçen, “Kelle yemeyeceğim” diye yemin eden kimsenin durumunu ele almakta ve onu tahlil etmektedir. Makdisî, İmâmeyn'e göre “kelle yemeyeceğim” deyip inek veya koyun kellesi yiyen birinin yemininin bozulmayacağını aktardıktan sonra bu görüşün gerekçesini de Ebû Hanîfe zamanında kellenin satılıp yenildiği ama İmâmeyn zamanında yenilmediğini örfe atıf yaparak açıklamıştır. Makdisî, bu durumun ihtilaf değil, örfün değişmesi ile hükmün değişmesi olduğuna dikkat çekmektedir.⁶⁰ Buradan anlaşılan şudur ki Makdisî, örfî değişimleri kabul ederek, Hanefî usulcülerde usul olarak tam yerleşmiş olan bir kuralı (örfü)⁶¹ icra etmektedir. Ebû Hanîfe'ye saygı duymasına⁶² rağmen burada usulü/örfü incelemesi de usul açısından önemlidir.

Makdisî, Kavli's-sahâbî delili konusunda, sahâbeden herhangi birisinin sözü dışında bir üçüncü görüşün olmayacağını savunmaktadır.⁶³ Sahâbî kavli hakkında mezhepler arasında ihtilaf vardır.⁶⁴ Ebû Hanîfe, sahâbenin ihtilaf ettiği durumlarda birisine tabi olunacağını ifade etmektedir.⁶⁵ Aynı düşüncüyü Serahsî de paylaşmaktadır.⁶⁶ Fakat Serahsî, mezhep içerisindeki farklı düşünceleri de aktarmaktadır. Makdisî, Ebû Hanîfe'ye olan bağlılığı gereği ve en önemlisi coğrafi tercihi için sahâbî kavlini kabul etmiştir.

Makdisî, coğrafi tercihlerini ispatlamaya çalışırken, usulî kavram olan icthad kavramını da kullanmaktadır. Maşrik bölgesini anlatırken, el-Ceyhânî'nin (ö. 330/942) konumunu kendi icthadı ile belirlediğini ispatlamaya çalışmaktadır. Bunun için fıkha başvurmakta ve âlimlerin kendi fikirlerini öne çıkarabileceklerini, bazı âlimlerin ise birtakım rivayetleri önceleyerek farklı sonuçlara ulaşabileceği argümanının kendisi için de mesnet olduğunu ifade etmektedir. Dikkat çeken bir husus da âlimlerin kimi hususları haram veya helal kılabilceği ifadesidir.⁶⁷

⁶⁰ Mukaddesî, *İslam coğrafyası*, 118.

⁶¹ Hallaq, *İslâm Hukukuna Entelektüel Bakış Fıkıh Usûlü Araştırmaları*, 183, 185; Kâşif Hamdi Okur, “Bir Usûlcü Olarak Muhammed Hâdimî”, *Osmanlı Vakıf Mutasavvıfı Ebu Said Muhammed Hâdimî Sempozyumu*, (2015), 163; Kâşif Hamdi Okur, “İslam Hukuku Açısından Toplum Hukuk İlişkisi = Relationship between Society and Law with the Perspective of Islamic Law”, *Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* IV/2 (2020), 36.

⁶² Yurtalan, “Bir Coğrafyacının Gözünden Mezhepler”, 138.

⁶³ Mukaddesî, *İslam coğrafyası*, 401, 421.

⁶⁴ Hayreddin Karaman, *Fıkıh usûlü: (İslâm hukûkunun kaynakları, metodu ve felsefesi)* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2010), 142.

⁶⁵ H. Yunus Apaydın, “Sahâbî Kavli”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/500; Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, 174.

⁶⁶ Ebû Bekr Muhammed İbn Ahmed İbn Ebî Sehl es-Serahsî Serahsî, *Usûlü's-Serahsî* (Beyrut: Dârü'l-Marife, ts.), 2/113.

⁶⁷ Mukaddesî, *İslam coğrafyası*, 272.

Burada usulî konu olan hâkim kavramına farklı bir söylem getirmiş olmaktadır. Cumhura göre hükümlerin tek kaynağı Allah olup, hükümleri sadece Allah değiştirebilmektedir. Peygamberin konumu, bu hükümleri beyan edip tebliğ etmektir.⁶⁸ Sünnetin Kur'an ile neshi tartışmalıdır.⁶⁹ Müçtehitler ise, usulî kurallar çerçevesinde hükümleri bulup ortaya çıkarmak/ictihad etmekle sorumludurlar.⁷⁰ O halde metinde geçen “*kimini helal kılar.*” sözünün iki anlamda kullanılması mümkündür. Bunlardan birincisi, âlimlerin haram olan bir hususu helal kılabilir anlamı ki bu usul açısından pek mümkün değildir. Diğer bir anlam da âlimlerin bir mesele hakkında ictihadlarının sonucunda ulaştıkları hükümlerin helal veya haram olmasıdır ki fıkıh usulü açısından bunu kastetmesi daha makuldür. Bu konunun devamında Makdisî, Muâz b. Cebel (ö. 17/638) ile Peygamberimizin konuşmasında geçen ictihad meselesine değinmiştir.⁷¹ Bu da bize Makdisî'nin, haram kılar sözünden kastın ictihad kavramının neticesi olduğunu göstermektedir. Bütün bunlardan yola çıkarak, kendi fikrinin yadsınmaması gerektiğini de özellikle ifade etmektedir.⁷²

Makdisî, ictihad konusu hakkında Mu'tezile'nin “*Müçtehitlerin fîrû konusunda yaptıkları her ictihad doğrudur.*” görüşünü serdederek delillerini zikretmektedir. Kerrâmîler'den bazıları, zındıklar hariç her müçtehidin temel (usul) ve fîrû konularındaki ictihadlarının doğru olduğunu söylerler. Bu sözün aksini söyleyen Mürcie'den biridir.⁷³ Makdisî, yaygın inanın bu olduğunu, sahih olanın ise her müçtehidin ictihadının doğru kabul edilmesi gerektiğini ifade etmektedir.⁷⁴ Bu konu ile ilgili Deylem bölgesinden bahsederken dört mezhebin hak olduğu ve bu mezheplere göre yaşayanların selamette olduğunu vurgularken, hepsinin kendi ictihadlarına göre hüküm verip doğru yolda olduklarını söylemiştir.⁷⁵

Makdisî, bu yorumu ile Hanefiler'den ayrılmış görünmektedir. Hanefiler, Allah katında doğru olan hükmün tek olduğunu,⁷⁶ ictihad konusunda kendilerinin ictihadlarının doğru olduğunu ve muhaliflerinin doğru olma ihtimali ile beraber yanlış olduğunu savunmaktadırlar.⁷⁷ Makdisî'nin fikhî tercihini, her ictihadın doğruluğunu ifade eden ictihattan

⁶⁸ Fahrettin Atar, *Fıkıh usûlü* (İstanbul: IFAV, 2014), 145.

⁶⁹ Atar, *Fıkıh Usûlü*, 325.

⁷⁰ Abdulkerim Zeydan, *Fıkıh Usûlü*, çev. Ruhi Özcan (İstanbul: Marmara Üniversite İlahiyat, Fakültesi Vakfı, 1993), 75.

⁷¹ Mukaddesî, *İslam coğrafyası*, 272.

⁷² Mukaddesî, *İslam coğrafyası*, 273.

⁷³ Batur'un tercümesinde bu kısım iki şekilde anlaşılabilir. Birinci olarak Mürcie, Kerrâmîler'e karşı bir fikirde olduğu, ikinci olarak da bu görüşün sahibi kerrâmiye değil Mürcie olduğudur. Ciner'in tercümesinde bu ikinci anlam varken delil getirenin Mürcie olduğunu söylemektedir. Mukaddesî, *İslam coğrafyası*, 60; Ciner, *El-Makdisî'nin Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm İsmîli Eserinin Değerlendirilmesi ve Türkçe Tercemesi*, 62.

⁷⁴ Mukaddesî, *İslam coğrafyası*, 59-60.

⁷⁵ Mukaddesî, *İslam coğrafyası*, 374.

⁷⁶ Ferhat Koca, “Molla Hüseyin: Fatih Döneminin Ebû Hanîfe'si”, *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni VIII* (2015), 370.

⁷⁷ İbn Teymiyye vd., *Dört risale*, 81; İbrahim Kâfi Dönmez, “İctihadın Bağlayıcılığı Meselesi ve Fıkıh Mezheplerine Bağlanmanın Anlamı”, *Usûl İslam Araştırmaları* 1/1 (2004), 37.

yana kullanması, coğrafî olarak yapmış olduğu tercihinin zemin olacağı öngörüsü nedeniyle benimsediği düşünülmektedir.⁷⁸

Bu ayrılış, onun her mezhebe eşit değer atfettiği ve bu mezheplerin birbirine üstünlüğü olmadığı vurgusunu ortaya koyarak, taassup konusunda fikrini de ortaya koymaktadır.⁷⁹ Gerek ictihad gerekse mezheplere eşit yaklaşarak, taassuptan uzak durması onun tutarlı bilgi üretmesine de zemin hazırlamıştır. Makdisî, mezhepleri eş değer görmesi nedeniyle taklit ve telifik konusundaki tavrını ortaya koymuş olmaktadır. Her mezhep eşit değerde olursa karşılaşılan herhangi bir meseleyi taklit veya telifik hükümlerinden yararlanarak çözüme kavuşturmak mümkün olacaktır. Bu şekilde davranarak taassubun da önüne geçileceği görülmektedir. Taassubun temelinin cehalet olduğu vurgusu da bunu ortaya koymaktadır.⁸⁰ Taassuptan uzak olma olgusu kendi ifadelerinde net bir şekilde görülebilmektedir. Seyahat sırasında bütün mezheplerin imkanlarından yararlanması taassup konusuna yaklaşımını tespit etme imkânı vermektedir.⁸¹

Makdisî, görüşlerini ele alırken kaynak/delil kullanımını ön plana çıkarmaktadır. Bu kullanım, Makdisî'de taassubun olmadığını göstermektedir. Klasik kaynakları kullanmasının yanında işin ehli tarafından da bilgi edinerek kabul ettiği görüşü desteklemeye çalışmaktadır. Bu konu hakkında, hadım edilmiş kimselerin hanımları çocuk dünyaya getirmeleri halinde o çocukların hadım edilenlere nispet edileceğini ifade eden Ebû Hanîfe'nin görüşünü kabul etmesi örnek gösterilebilir. Bunu desteklemek için hadım işini yapan Ureyb'e danışmaktadır. Bu kişiyle yetinmeyip, Ebû Said el-Cevrî'ye de durumu aktararak onun görüşünü almıştır.⁸² Bu yaklaşım, günümüzde Din İşleri Yüksek Kurulunun bazı fetvalarında da görülebilmektedir. Örneğin; oruç hakkında uzman bir doktorun teşhisi ile kişinin oruç tutmayabileceği ifade edilmektedir.⁸³

Makdisî'nin dikkat çeken bir tarafı, istatistikî bilgi verirken o bölgede bulunan mezhep kavgalarına da değinmesidir. Bu nokta ilginç olmakla beraber mezhep kavramının o zamanda oturduğunu, mezhepleşmenin arttığını göstermektedir. Bu bilgi taassup hususunun tarihine de kaynaklık edebilecektir. Makdisî, Mezhep kavgaları ile ilgili bilgileri hemen hemen her bölge için ifade etmiştir. Arap yarımadasını anlatırken kasap (Sünnî) ve terzilerin (Şîî) mezhep kavgalarını vurgulamaktadır.⁸⁴ Bu da onun fakih olarak en çok neye dikkat ettiği ve hangi

⁷⁸ Örnek Bkz Mukaddesî, *İslam coğrafyası*, 272.

⁷⁹ Mukaddesî, *İslam coğrafyası*, 272.

⁸⁰ Mukaddesî, *İslam coğrafyası*, 374.

⁸¹ Mukaddesî, *İslam coğrafyası*, 67.

⁸² Mukaddesî, *İslam coğrafyası*, 256, 257.

⁸³ *Din İşleri Yüksek Kurulu Fetvalar* (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2021), 291.

⁸⁴ Mukaddesî, *İslam coğrafyası*, 112; Ayrıca Bkz; Mukaddesî, *İslam coğrafyası*, 346-347.

meslek gruplarının taassuba yakın olduğunu gözlemlediğini gösterebilmektedir. Taassubun temelini cehalet, rivayetlerdeki tahrifat ve diğerleri şeklinde ifade etmiştir.⁸⁵

3.2. Makdisî'nin Fürû Fıkha Yönelik Yorum ve Değerlendirmeleri

Makdisî, Basra hakkında bilgi verirken zâhid, sâlih insanların öğle namazını geç, ikinci namazını ise erken kıldıklarından bahsetmektedir. Bu uygulamayı İbn Abbas'ın (ö. 68/687) başlattığını belirtmektedir.⁸⁶ Hanefî mezhebine göre, öğle namazının sıcak günlerde ibrâd⁸⁷ vakitlerinde kılınması müstehaptır.⁸⁸ Basralılar'ın bu uygulamasının her mevsim mi yoksa yaz aylarında mı uygulandığı konusunda herhangi bir açıklama getirilmemiştir. Hanefî mezhebine göre, ikinci namazı ise, güneş kendini belli ettiği sürece, yaz-kış geciktirilerek kılınması müstehaptır.⁸⁹ İmam Şafî'ye göre, ikinci namazını vaktinde kılmak müstehaptır. Öğle namazının ise, cemaatle kılınması halinde geciktirilmesi müstehaptır.⁹⁰ Basra halkının burada hangi mezhebe göre amel ettiği belli değildir. Basra halkı, ya taklit yaparak öğle namazını Hanefîler'e göre, ikinci namazını da Şafîîler'e göre kılmışlardır ya da İbn Abbas'tan gelen rivayeti esas alarak, mezhepten bağımsız olarak bu uygulamaya devam etmiş olabilirler. İbn Abbas'ın, Hz. Ali döneminde valilik yapması nedeniyle⁹¹ Basralılar'ın mezhepten bağımsız olarak bu konuda onun görüşüne/rivayetine göre amel etmesi daha makul görülmektedir.

Makdisî, Mısır halkını anlatırken onların namaz kılarken imamın tam karşısında durduklarını ifade etmektedir.⁹² Arapça eserde daha ayrıntılı olarak bu durum anlatılmakta ve insanların, cemaate katılımının yoğunluk arz etmesi nedeniyle imamın önüne geçerek namaz kıldıkları ifade edilmektedir.⁹³ Mısır fakihlerinin, Mâlikî mezhebinden olması nedeniyle⁹⁴ bu uygulamanın Mâlikî mezhebindeki konumuna bakmak gerekmektedir. Mâlikî Mezhebine göre, bir kişinin namazda imamın önüne geçmesi mekruh olmakla⁹⁵ beraber namazın iade edilmesi gerekmemektedir. Fakat İmam Mâlik, herhangi bir zaruretin bulunmaması durumunda

⁸⁵ Mukaddesî, *İslam coğrafyası*, 374.

⁸⁶ Mukaddesî, *İslam coğrafyası*, 135.

⁸⁷ Güneşin sıcaklığının zarar vermeyeceği serin bir vakitte kılmaktır.

⁸⁸ Serahsî, *Mebûsât*, 1/146.

⁸⁹ Serahsî, *Mebûsât*, 1/147.

⁹⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs Şâfiî, *el-Üm* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1983), 1/91.

⁹¹ İsmail Lütfi Çakan - Muhammed Eroğlu, "Abdullah b. Abbas", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/76.

⁹² Mukaddesî, *İslam coğrafyası*, 221.

⁹³ Makdisî, *Ahşenü't-Teķâsîm*, 198.

⁹⁴ Eyyüp Said Kaya, "Mâlikî Mezhebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/519; Mukaddesî, *İslam coğrafyası*, 221.

⁹⁵ Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh İbn Ahmed İbn Muhammed İbn Kudâme, *el-Muġnî* (Suudi Arabistan: Dâru Âlimü'l-Kütüb, 1998), 3/ 52, 53.

namazın iade edilmesi gerektiğini söylemektedir.⁹⁶ Dolayısıyla Mısır halkı, bu fetvayı esas alarak zaruretin bulunması nedeniyle imamın önünde namaz kılmaktadır. Makdisî, böyle bir zaruretin olduğunu gözleme yoluyla tespit etmiştir.⁹⁷

Makdisî, şehir kavramı hakkında bazı tanımlar vermekte ve sonrasında kendi tanımını ortaya koymaktadır. Fakihler, şehri; devlet yöneticisinin ve devlet kurumlarının bulunduğu, halkının kalabalık olduğu yönetim merkezi olarak kullanılan yerler şeklinde tanımlamışlardır. Makdisî'nin tanımı da bu ifadeye çok yakındır.⁹⁸

Şehir kavramı, Cuma namazının şartlarından olması nedeniyle üzerinde önemle durulmuştur. Cuma namazı için şehir olmasının yanında devlet başkanı tarafından kaldırılması ve tek Cami'de kılınması gibi şartlar da öne sürülmüştür.⁹⁹ Mina'da Cuma namazı kılınması hakkında oranın şehir olup olmamasına göre bir sonuca varılması gerektiği öne sürülmüştür. Makdisî, Ebû Hanîfe ve Hasen el-Kerhî'nin (ö. 340/952) Mina'da Cuma namazının kılınmasının câiz olduğu görüşünü aktardıktan sonra Ebû Bekr el-Cessâs'ın (ö. 370/981) fetvayı zayıf bulduğunu aktarmaktadır.¹⁰⁰ Makdisî, bu aktarımdan sonra tercihinin ne yönde olduğunu belirtmemiştir. Ciner'in, Cessâs'ın "görüşünü zayıf buldu" dediği¹⁰¹ kısım Arapça eserde illetin zayıf görülmesi olarak geçmektedir.¹⁰² Bu durumda anlaşılan ihtilaf, Mina'da Cuma namazının kılınması değil şehir kavramıdır. Cuma namazının tek şehirde iki farklı Cami'de kılınması câiz olduğu netleşmiş oluyor ki Makdisî de buna itiraz etmediği için bu görüşte olduğu ifade edilebilir. Bu düşünce, dünya nüfusunun artması nedeniyle tek şehirde farklı Camiler'de Cuma namazı kılınmasının sahih olacağı görüşüne de temel referans olabileceği düşünülmektedir.

Makdisî, Mekke'de yapılan hac ve umre ile ilgili ibadetlerde farz olanların üç, vacip olanların altı, sünnet olanların da beş tane olduğunu ifade ederek, hangisinin haccın asıllarından hangisinin ise bir menâsike ait olduğunu açıklamamıştır.¹⁰³ Saydıkları farzlardan olan ihrama niyet, ihramın farzı,¹⁰⁴ ihram ise haccın/umrenin şartıdır.¹⁰⁵ Arafat vakfesi ve ziyaret tavafı ise haccın farzlarındandır.¹⁰⁶

⁹⁶ Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî İbn Abdülber, *Kâfi fî Fikhî Ehli'l-Medîneti'l-Mâlikî* (Riyad: Mektebetü'r-Riyâdi'l-Hadîse, 1980), 1/211-212.

⁹⁷ Maşalı, "Makdisî'nin Ahsenü't-Tekâsim'i Bağlamında Fıkıh Coğrafyası/Fıkhın Coğrafyası", 91.

⁹⁸ Mukaddesî, *İslam coğrafyası*, 70.

⁹⁹ Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed Ca'fer el-Kudûrî Kudûrî, *el-Muhtasarü'l-Kudûrî* (Lübnan: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997), 39.

¹⁰⁰ Ciner, *El-Makdisî'nin Ahsenü't-Tekâsim fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm İsimli Eserinin Değerlendirilmesi ve Türkçe Tercemesi*, 90; Maşalı, "Makdisî'nin Ahsenü't-Tekâsim'i Bağlamında Fıkıh Coğrafyası/Fıkhın Coğrafyası", 81.

¹⁰¹ Ciner, *El-Makdisî'nin Ahsenü't-Tekâsim fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm İsimli Eserinin Değerlendirilmesi ve Türkçe Tercemesi*, 90.

¹⁰² استضعف هذه العلة Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim*, 76.

¹⁰³ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim*, 79. Not: bu kısım Batur tarafından yapılan tercümede geçmemektedir.

¹⁰⁴ İsmail Karagöz vd., *Hac İlmihali* (Ankara: DİB Yayınları, 2013), 53.

¹⁰⁵ Karagöz vd., *Hac İlmihali*, 50; Ekrem Keleş, *Umre Rehberi* (Ankara: DİB Yayınları, 2007), 12.

¹⁰⁶ Lütfi Şentürk - Seyfettin Yazıcı, *İslam İlmihali* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2010), 309.

Vacipleri olarak sayılan mîkât mahalline ihramlı girmek, Hanefîler'e göre, ihramın vacibidir.¹⁰⁷ Şafîîler'de ise, haccın/umrenin vacibidir.¹⁰⁸ Makdisî, hangi mezhebe göre ve hangi kısmın vacibi olduğunu belirtmese de ibadetler konusunda tercih belirtmediği durumlarda kendisinin Hanefî mezhebine tabi olduğu esas alınıp bunun ihramın vacipleri olarak saydığı düşünülebilir. Sa'y yapmak, Şafîîler'e göre farz iken¹⁰⁹ kendisi burada vacipler altında zikretmesi, sayılanları genel itibari ile Hanefîler'e göre söylediği sonucu çıkarılabilir. Arafat'tan dönmekten kastın ne olduğu anlaşılammakla beraber Müzdelife vakfesinin geçerlilik şartlarından biri olan Arafat vakfesini yapmış olmak¹¹⁰ kastedilmiş olabilir. Bu nedenle Arafat'tan dönüş kavramı, Müzdelife'nin farzlarından mı yoksa Müzdelife'de cem'-i te'hîr kılmanın vacipliğini mi¹¹¹ ifade edildiği muğlak kalmaktadır. Ancak Hanefî mezhebi esas alındığında bunun cem'-i te'hîr olma ihtimali yüksektir. İfadede "akşamdan sonra" ibaresi de bu görüşü desteklemektedir. Bu durumda Arafat'tan gün batımından sonra dönmek, Müzdelife'nin vacipleri olmaktadır.

Makdisî, mîkât sınırları olarak¹¹² Hanefî kaynaklarda geçen beş yerden¹¹³ daha fazla yer ismi sayarak bunların mîkâttan olduğunu söylemektedir.¹¹⁴ Kendisinin hangilerini öncelediği veya hepsinin mîkât olup olmadığı noktasında bir tercihi görünmemektedir. Bu gibi konularda mezhebin esas görüşü veya rivayetlerin bilgisi ne ise ona göre hareket ettiği düşünülebilir.¹¹⁵

Kudüm tavafi; haccın,¹¹⁶ remel; tavafin,¹¹⁷ hervele yapmak; sa'y'ın,¹¹⁸ güneş doğmadan Mina'ya hareket etmek; Müzdelife'nin,¹¹⁹ Mina günlerinde Mina'da kalmak; haccın sünnetlerindedir. Bu son husus diğer mezheplere göre vaciptir.¹²⁰ Makdisî, sünnet başlığı altında ele aldığı için haccın sünnetlerinden kabul etmiştir.

Makdisî'ye göre, hatîm'in arkasından tavaf yapılırken, içinde namaz kılmak câiz değildir. Makdisî, "Tavaf edilebiliyorsa namaz da kılınabilir." sözüne karşılık bu sözün doğru olmadığı ve bu

¹⁰⁷ Şentürk - Yazıcı, *İslam İlmihali*, 312.

¹⁰⁸ Mehmet Keskin, *Şafii Fıkhı: (Hanefî mezhebi ile mukayeseli)* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018), 1/664.

¹⁰⁹ Keskin, *Şafii Fıkhı*, 1/654.

¹¹⁰ Karagöz vd., *Hac İlmihali*, 103.

¹¹¹ Karagöz vd., *Hac İlmihali*, 105.

¹¹² Batur, bu konu ile ilgili kısmın (esas aldığı nüsha nedeniyle olabilir) tercümesine yer vermemiştir. Ancak Arapça eserde bu yerlerden bahsetmektedir. Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, 78, 79.

¹¹³ Serahsî, *Mebûsât* 4/166; Mevsilî, *el-İhtiyâr* 1/185.

¹¹⁴ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, 78.

¹¹⁵ Maşalı, "Makdisî'nin Ahsenü't-Tekâsîm'i Bağlamında Fıkıh Coğrafyası/Fıkhın Coğrafyası", 84.

¹¹⁶ Karagöz vd., *Hac İlmihali*, 65.

¹¹⁷ Karagöz vd., *Hac İlmihali*, 82.

¹¹⁸ Karagöz vd., *Hac İlmihali*, 93.

¹¹⁹ Karagöz vd., *Hac İlmihali*, 106.

¹²⁰ Karagöz vd., *Hac İlmihali*, 52.

konunun şüpheli olup, iki açıdan ihtiyatlı davranılması gerektiğini ifade etmektedir.¹²¹ Makdisî'nin bu görüşü, Serahsî'nin, *el-Mebsût* eserinde aynı şekilde geçmektedir. Serahsî, bu görüşün delillerini daha teknik bir ifade ile izah etmektedir. Tavafin hatîm'in gerisinde yapılmasının gerekçesini, hatîm'in Kâbe'den sayılması olarak göstermektedir. Ancak namaz konusunda hatîm'in Kâbe'ye dahil olmasının haber-i vâhid ile sabit olduğu, kibleye yönelmenin Kur'an ile farz kılındığı için namazın hatîm'e dönülerek kılınmayacağını ifade etmektedir.¹²² Hanefîler, bu gibi durumlarda tahsis etmek yerine her rivayeti kendi alanında değerlendirerek amel etmişlerdir.¹²³ Bu nedenle tavaf, hatîm'in arkasından yapılabilirken, namaz ona yönelerek kılınmaz.

Makdisî, bazı âlimlerin ihtilafını zikretmekle beraber bu âlimlerin kimler olduğunu belirtmemiştir.¹²⁴ Sa'y yapmak diğer üç mezhebe göre farzdır.¹²⁵ Mâlikî mezhebine göre Kudûm tavafini âfâki olanların ifrad veya kıran haclarında yapmaları vaciptir.¹²⁶ Veda tavafı Mâlikîler tarafından sünnet iken cumhur tarafından haccın vaciplerinden sayılmıştır.¹²⁷

Makdisî, kurbîyyet anlamı taşıyan dinî amellerin, ücret karşılığında yapılması konusunda Ebû Hanîfe'nin isabetli bir yaklaşım sergilediğini ve bu yüzden de Hanefî olduğunu ifade etmektedir. Vekaletle hac ibadeti üzerinden örnek vererek, vekaletle yapılan hacca bereket olmayacağını ve kişinin kalbinin bozulduğunu ifade etmektedir.¹²⁸ Makdisî'nin bu yorumu, daha çok iki veya daha fazla hacca gidenler hakkında olması da dikkat çekicidir. Bu nedenle o, ücretle hac yapmaya karşı olmayıp, daha çok ihlasın zedeleneceği kısım olan ikinci hacca gidiş ile iki veya üç kişinin yerine bir anda hacca gidilmesine karşı çıkmaktadır.

Vekaletle haccın yapılabileceğine dair hadisler mevcut olup,¹²⁹ Hanefî kaynaklarında da vekalet ile haccın geçerli olduğu ifade edilmektedir.¹³⁰ Serahsî, vekaleten hacca gidecek kişinin daha önce hacca gitmiş olmasının haccın sağlıklı bir şekilde yerine getirilmesi açısından daha güzel olacağını söylemektedir.¹³¹

¹²¹ Mukaddesî, *İslam coğrafyası*, 94.

¹²² Serahsî, *Mebsût*, 4/12.

¹²³ Şa'ban, *Usûlü'l-Fıkh*, 293.

¹²⁴ Makdisî, *Ahşenü't-Teķāsîm*, 79.

¹²⁵ Karagöz vd., *Hac İlmihali*, 50-51.

¹²⁶ Salim Ögüt, "Tavaf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/178.

¹²⁷ Ögüt, "Tavaf", 40/179.

¹²⁸ Mukaddesî, *İslam coğrafyası*, 130.

¹²⁹ Bkz. Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh*, "i'tisâm" 12.

¹³⁰ Serahsî, *Mebsût*, 4/147; Mevsilî, *el-İhtiyâr*, 1/226.

¹³¹ Serahsî, *Mebsût*, 4/151.

Şafîler, kişinin ücret mukabili hac yapması için birini vekil tayin etmesini câiz görürken¹³² Hanefîler câiz görmemektedirler.¹³³ Makdisî'nin “ikinci kez ücret mukabili başkasının yerine hac için ücret alan kimsenin kalbinin bozulacağı ve o işten bereket görmeyeceği” ifadesinden hiç hacca gitmeyip ücret ile ilk defa hacca gidecek kimselerin vekaletinin câiz olduğu anlaşılması mümkün görünmektedir. Hanefî mezhebinde, kurbiyyet anlamı taşıyan herhangi bir ibadet karşılığında ücret alınması câiz değildir. Bu nedenle de başkasının adına ücret mukabili hac yapmak geçerli değildir. Makdisî'nin “Ebû Hanîfe doğru fetva vermiştir.” ifadesinden onun, ücret karşılığı ilk kez gidecek kimseler için de yapacağı haccın câiz olmayacağı görüşünde olduğu düşünülebilir.

Makdisî, ücretle hacceden kimsenin durumunu kıyas yaparak, İmam ve Müezzinin durumunun da aynı olduğunu vurgulamıştır.¹³⁴ Serahsî, İmam ve Müezzinler'in durumunun farklı olduğu ve bu ibadetleri başkası için değil kendileri için yaptıklarını söylemekte, bu yüzden de ücretle bu vazifelerini yapabileceklerini ifade etmektedir.¹³⁵ Makdisî, imamlığı hacca kıyasladığına göre ücretli haccın geçerli olmayacağı anlamı esas alınır, ücretli imamlığın da câiz olmayacağı sonucu çıkmaktadır. Fakat Hanefî mezhebinde Serahsî'nin ifadesine göre, imamın ücret alması câizdir. Burada ihtilaf ortaya çıkmaktadır. Makdisî, imamlığın ücret mukabili câiz olmakla beraber ihtiyatlı olanın ücret almamak olduğunu savunuyorsa aynı şekilde ücretle hacca gitmenin câiz olmasını fakat ihtiyatlı olanın ücret almadan hacca gitmenin güzel olacağını savunmuş olmaktadır. Bu durumda da Hanefî mezhebine yine muhalefet etmiş olacaktır. Bu nedenle metinden Makdisî'nin nasıl bir tavır aldığı net ortaya koyulamamaktadır. Makdisî, ihtiyatlı olanın kurbiyyet anlamı taşıyan herhangi bir ibadetten ücret alınmamasının doğru olacağını savunmakta ve bu açıdan mezhebe muhalefeti olmamaktadır.

Makdisî, Mekke evlerinin satışı dolaylı olarak istimlaki konusunda Ebû Ca'fer el-Mansûr (ö. 158/775) ve Ebû Hanîfe arasındaki bir olayı (menkıbe) aktarmaktadır.¹³⁶ Bu olaydan anlaşılan, onun, Mekke'de harem içerisinde bulunan evler üzerindeki tasarrufların geçerli olacağı kanaatinde olduğudur.¹³⁷

Harem bölgesinde bulunan evlerin satışı hakkında genel olarak câiz ve câiz olmadığı yönünde iki yaklaşım olup, câiz olmadığını söyleyenler evlerin herkese ait olacağı üzerinde durmaktadırlar. Câiz olabileceği yönünde olanlar ise, özel mülkiyet nazariyesi ile delil

¹³² Keskin, *Şafii Fıkhı*, 1/619.

¹³³ Serahsî, *Mebûsût*, 4/158.

¹³⁴ Mukaddesî, *İslam coğrafyası*, 130.

¹³⁵ Serahsî, *Mebûsût*, 4/158.

¹³⁶ Mukaddesî, *İslam coğrafyası*, 97.

¹³⁷ Maşalı, “Makdisî'nin Ahsenü't-Tekâsım'ı Bağlamında Fıkh Coğrafyası/Fıkhın Coğrafyası”, 80.

getirmektedirler.¹³⁸ Bu konuda Ebû Hanîfe'den iki rivayet gelmektedir.¹³⁹ Hasan İbn Ziyâd'dan (ö. 204/819) gelen rivayette satışın câiz, İmam Muhammed'den (ö. 189/805) gelen rivayette ise ihtiyacın yoğun olduğu dönemlerde kiralamanın mekruh olacağı şeklinde geçmektedir.¹⁴⁰ Ebû Yûsuf'un (ö. 182/798) toprağın satışı hakkındaki görüşü ise, câiz olacağıdır.¹⁴¹ Makdisî, burada ortaya çıkan ihtilafı çözmek için Halife Mansûr ve Ebû Hanîfe arasındaki konuşmaya atıf yaparak, bir görüşün tercihinde başka rivayeti değerlendirmiştir. Bu durum usul açısından tercih yaparken hadis ilminde olduğu gibi bir mesele karşısında iki rivayet bulunması halinde destekçisi¹⁴² bulunan rivayet ile tercih etmek gerektiğini öne çıkarmaktadır. Hanefî âlimleri bu usul ile Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed arasında ihtilaf olması halinde hangi taraf çoğunlukta ise genellikle o tarafın görüşünü benimseyerek çözüme kavuşturmuşlardır.¹⁴³ Farklı çözüm yolları da kullanılmakla beraber imamla aynı görüşte olan bir öğrencinin ittifak ettiği, zaruret harici bu görüşten ayrılmanın câiz olmadığı vurgusu, çoğunluk tarafın itibara alındığını göstermektedir.¹⁴⁴

Makdisî, aile hukuku konularından olan hadım edilmiş kişilerin çocuklarının neseplere sorununa Ebû Hanîfe'nin ictihadını esas almıştır. Ebû Hanîfe'nin görüşünü desteklemek için uygulamanın nasıl yapıldığını öğrenerek, açıklarının neler olabileceğini görmüştür. Bu nedenle de iki şahidin bilgisi ile hadım edilmiş kimselerin çocuklarının nesepleri, böylelikle yatak sahibinin (hadım edilmiş kimselerin) olacağını ifade etmiştir.¹⁴⁵

Sonuç

Makdisî üçüncü yy.'da yaşamış önemli coğrafya âlimidir. Fıkha olan ilgisi onu, tek eseri olan "*Ahşenü't-Tekâsîm*" adlı çalışmasını fikhî bir eser hüviyeti haline getirmesine sebep olmuştur. Eser, coğrafi bilgiler barındırırken, yapılan coğrafi tercihler genel olarak fikhî argümanlarla desteklenmiştir.

Makdisî, bir mezhebe taassup göstermeyip, diğer mezheplere pozitif yaklaşmıştır. Bu açıdan eserinde bazı noktalarda Hanefîler'den ayrılarak, ictihad konusunda her mezhebin

¹³⁸ Salim Ögüt, "Harem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/5.

¹³⁹ Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısırî et-Tahâvî Tahâvî, *Şerhu Me'âni'l-Âşâr* (Âlemü'l-Kütüb, 1994) 4/49; Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân* (Lübnan: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1994) 3/300.

¹⁴⁰ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân* 3/300.

¹⁴¹ Tahâvî, *Şerhu Me'âni'l-Âşâr* 4/49.

¹⁴² Bu konu hadis ilminde mütâbaat ve şâhid olarak ele alınmaktadır. Mustafa Saîd el-Hım - Bedî' es-Seyyîd el-Lehhâm, *el-İzâh fî Ulûmi'l-Hadîs ve'l-İstîlâh* (Dımaşk: Dârü'l-Beyrûtî, 2018), 237, 239.

¹⁴³ Hallağ, *İslâm Hukukuna Entelektüel Bakış Fıkıh Usûlü Araştırmaları*, 182.

¹⁴⁴ İbn Âbidîn, *Hanefîlerde Mezhep Usûlü: (şerhu ukûdi resmi'l-müftî)*, çev. Şenol Saylan (İstanbul: Klasik, 2020), 172.

¹⁴⁵ Mukaddesî, *İslam coğrafyası*, 256.

doğru olduğunu ve hak yolda olduğunu vurgulamıştır. Bu bakış açısı, her mezhebe eşit değer katmakta ve birinin diğerine üstünlüğü bulunmadığını göstermektedir.

Makdisî, kendisini Hanefî olarak addetmekte ve bunu üç sebebe dayandırmaktadır. Hanefî olması katıldığı bazı meclislerde meselelere yaklaşımında aklî istidlâli kullanmasına da sebep olmuştur.

Makdisî, fıkhnın aktüalitesini görmüş ve bunu değerlendirmiştir. Bunun yanında eserini salt elit kitleler için değil avamın da istifade edebilmesini arzulamıştır. Bu gibi sebeplerle Makdisî, eserin hem orijinal olmasını hem de toplum nazarında değer görmesini istediğinden, aktüel olan fikhî yöntemleri değerlendirerek eşsiz bir eser ortaya koymuştur.

Mezhepleri tasnif ederken dörtlü tasnif sistemini kullanmaktadır. Bu durum, mezhepler tarihi açısından yeni bir tasnif sayılmaktadır. Mezhep tarihçileri, genel olarak yetmiş üç fırka hadisine göre tasnif yaparken, Makdisî dörtlü tasnif sistemini benimsemiştir.

Hanbelî mezhebini tasnif ederken konjonktürü dikkate aldığı söylenebilmektedir. Taberî'nin başına gelenlerden haberi olsa gerek onu fikhî mezheplere dahil etmiştir. Aksi takdirde Hanbelî mezhebinin henüz olgunlaşmamış olmasını ve ehl-i hadîs'ten sayılmasını göz ardı etmek olacaktır. Ancak diğer mezhepler için bu sonuca varmak mümkün görünmemektedir.

Fikhî istidlâllerine bakıldığında, ictihad ve örf kavramları ön plana çıkmaktadır. Bunun sebebi ise, tercih ettiği coğrafi ictihadları desteklemek içindir. Coğrafi istidlâllerin güçlü olabilmesi için diğer mezheplerin görüşlerinden de yararlanmıştır. Onun bu tavrı, Hanefîliğe karşı taassup üzere olmasına engel olmuştur.

Makdisî, ortaya koyduğu bu eser ile ilim dünyasına, özellikle Müslüman entelektüel araştırmacılara interdisipliner bir çalışma sunması açısından örnek teşkil etmektedir. Fıkhnın ve coğrafyanın birleşiminin mümkün olduğu tespiti, bugünün araştırmacıları açısından diğer alanlardan faydalanılarak yeni eserler oluşturulabilir.

Kaynakça | References

- Âbidîn, İbn. *Hanefîlerde Mezhep Usûlü: (şerhu ukûdi resmî'l-müftî)*. çev. Şenol Saylan. İstanbul: Klasik, 2. Basım., 2020.
- Apaydın, H. Yunus. "Sahâbî Kavli". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/500-504. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Atar, Fahrettin. *Fıkıh Usûlü*. İstanbul: IFAV, 11. Basım, 2014.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî. *el-Câmi'ü's-Sahîh*. 7 Cilt. Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, 5. Basım, 1993.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. 3 Cilt. Lübnan: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.
- Ciner, Osman. *El-Makdisî'nin Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm İsimli Eserinin Değerlendirilmesi ve Türkçe Terçemesi*. İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2018.
- Çakan, İsmail Lütfi - Eroğlu, Muhammed. "Abdullah b. Abbas". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/76-79. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. "İctihadın Bağlayıcılığı Meselesi ve Fıkıh Mezheplerine Bağlanmanın Anlamı". *Usûl İslam Araştırmaları* 1/1 (2004).
- Ebû Dâvûd, Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *Süneni Ebî Dâvud*. 7 Cilt. Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009.
- Fayda, Mustafa. "Taberî, Muhammed b. Cerîr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/314-318. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Hallaq, Wael B. *İslâm Hukukuna Entelektüel Bakış Fıkıh Usûlü Araştırmaları*. ed. Necmettin Kızılkaya. İstanbul: Pınar Yayınları, 2. Basım, 2021.
- Hamîdullah, Muhammed. "Serahsî, Şemsüleimme". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/544-547. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- İbn Abdülber, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilber en-Nemerî. *Kâfi fî Fıkhi Ehli'l-Medîneti'l-Mâlikî*. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Riyâdi'l-Hadîse, 2. Basım, 1980.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İsmâil b. Ömer b. Kesîr el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dimaşkî. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. 21 Cilt. Mısır: Dâru Hicr, 1997.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdillâh İbn Ahmed İbn Muhammed. *el-Muğnî*. 15 Cilt. Suudi Arabistan: Dâru Âlimü'l-Kütüb, 3. Basım, 1998.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd b. Mâce el-Kazvînî. *Câmiü's-Sünen (Süneni İbn Mâce)*. Suudi Arabistan: Dârü's-Sâdîk, 2. Baskı., 2014.
- İbn Teymiyye vd. *İctihad, taklid ve telifik üzerine: dört risâle*. çev. Hayreddin Karaman. İstanbul: İz Yayıncılık, 2. Basım, 2004.
- Karagöz, İsmail vd. *Hac İlmihali*. Ankara: DİB Yayınları, 10. baskı., 2013.
- Karaman, Hayreddin. *Fıkıh usûlü: (İslâm hukûkunun kaynakları, metodu ve felsefesi)*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 10. Basım., 2010.
- Karaman, Hayreddin. *İslam Hukuk Tarihi: Başlangıçtan zamanımıza kadar*. İstanbul: İz Yayıncılık, 8. Baskı., 2011.
- Karaman, Hayreddin. *İslâm Hukukunda İctihad*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 4. Basım, 2010.
- Kaya, Eyyüp Said. "Mâlikî Mezhebi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/519-535. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Keleş, Ekrem. *Umre Rehberi*. Ankara: DİB Yayınları, 2007.
- Keskin, Mehmet. *Şafîi Fıkhi: (Hanefî mezhebi ile mukayeseli)*. 2 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2018.
- Koca, Ferhat. "Ahmed bin Hanbel: Hanbelî Mezhebinin Kurucu İmamı Olarak". *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni* V (2015), 101-130.

- Koca, Ferhat. "Molla Hüsrev: Fatih Döneminin Ebû Hanife'si". *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni VIII* (2015), 347-377.
- Köksal, Asım Cüneyd - Dönmez, İbrahim Kâfi. "Usûl-i Fıkıh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/201-210. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Kudûrî, Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed Ca'fer el-Kudûrî. *el-Muhtasarü'l-Kudûrî*. Lübnan: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997.
- Kutluer, İlhan. "İbnü't-Tayyib es-Serahsî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/230-232. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Makdisî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ el-Makdisî eş-Şâmî el-Beşşârî. *Ahşenü't-Teķâsîm fî Ma'rifeti'l-Eķâlîm*. Beyrut: Dâru Sâdir, 3. Basım, 1991.
- Maşalı, Müntheha. "Makdisî'nin Ahşenü't-Tekâsîm'i Bağlamında Fıkıh Coğrafyası/Fıkıhın Coğrafyası". *Usul İslam Araştırmaları* 25/25 (2016), 63-106.
- Mevsilî, Ebû'l-Fazl Meccüddîn Abdullâh b. Mahmûd b. Mevdûd b. Mahmûd. *el-İhtiyâr li Ta'lîli'l-Muhtâr*. 5 Cilt. İstanbul: el-Mektebetü'l-Hanefiyye, 2. Basım, 1953.
- Mukaddesî, Muḥammad ibn Aḥmad. *İslam coğrafyası: (Ahşenü't-takâsîm)*. çev. D. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2015.
- Okur, Kâşif Hamdi. "Bir Usûlcü Olarak Muhammed Hâdimî". *Osmanlı Vakıf Mutasavvıfı Ebu Said Muhammed Hâdimî Sempozyumu*, 149-179.
- Okur, Kâşif Hamdi. "İslam Hukuku Açısından Toplum Hukuk İlişkisi = Relationship between Society and Law with the Perspective of Islamic Law". *Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* IV/2 (2020), 7-46.
- Öğüt, Salim. "Evzâî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/546-548. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Öğüt, Salim. "Harem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/127-132. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Öğüt, Salim. "Tavaf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/178-180. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Özdirek, Recep - Çavuşoğlu, Ali Hakan. "Süfyân es-Sevrî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/23-28. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Saîd el-Hın, Mustafa - Lehhâm, Bedî' es-Seyyîd el-. *el-İzâh fî Ulûmi'l-Hadîs ve'l-İstîlâh*. Dimaşk: Dârü'l-Beyrûtî, 1. Baskı., 2018.
- Serahsî, Ebû Bekr Muhammed İbn Ahmed İbn Ebî Sehl es-Serahsî. *Usûlü's-Serahsî*. Beyrut: Dârü'l-Marife, ts.
- Serahsî, Muhammed İbn Ahmed İbn Ebî Sehl Şemsü'l-eimme es-. *Mebûsût*. 31 Cilt. Lübnan: Dârü'l-Ma'rife, ts.
- Şa'ban, Zekiyyüddin. *Usûlü'l-Fıkhi'l-İslâmî*. İstanbul: Dârü'l-Mîzân, 2019.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs. *el-Üm*. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2. Basım, 1983.
- Şentürk, Lütfi - Yazıcı, Seyfettin. *İslam İlmihali*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 17. baskı., 2010.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısırî et-Tahâvî. *Şerhu Me'âni'l-Âşâr*. 5 Cilt. Âlemü'l-Kütüb, 1994.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd) b. Mûsâ b. Dahhâk et-. *Sünenü't-Tirmizî*. 5 Cilt. Mısır: Şirketü Mektebetü ve Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 2. Baskı., 1975.
- Tolmacheva, Marina. "Makdisî, Muhammed b. Ahmed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/431-432. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Uğur, Mücteba. "Ebû Kudâme es-Serahsî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/177. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Mâtürîdiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/165-175. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Yurtalan, Betül. "Bir Coğrafyacının Gözünden Mezhepler: el-Makdisî'nin Ahşenü't-Tekâsîm'inde Mezhepler Bahsinin Tahlili". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 62/1 (2021), 135-168.
- Zeydân, Abdülkerîm. *Fıkıh Usulu*. çev. Ruhi Özcan. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 1993.
- Din İşleri Yüksek Kurulu Fetvalar*. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 8. Baskı., 2021.